

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان: بررسی تحولات سیاسی و اقتصادی بندرگاه های ایرانی خلیج فارس از
دوره ساسانیان تا پایان قرن چهارم هجری

استاد راهنما:

دکتر محمد زمان خدایی

استاد مشاور:

دکتر شهرام جلیلیان

نگارنده :

خدیجه محمدی

(۸۸۲۶۷۰۴)

مهر ۱۳۹۲

فهرست

صفحه	عنوان
فصل اول : کلیات	
۶	۱-۱ بیان مسئله
۷	۱-۲ سؤالات
۷	۱-۳ فرضیات
۸	۱-۴ پیشینه تحقیق
۸	۱-۵ روش تحقیق
۹	۱-۶ معرفی گزیده ای از منابع
فصل دوم: تحولات سیاسی و اقتصادی بندرگاه های ایرانی خلیج فارس از کهن ترین دوران تا فروپاشی اشکانیان	
۱۵	۲-۱ موقعیت جغرافیایی خلیج فارس
۱۶	۲-۲ بازرگانی در بنادر خلیج فارس در دوران باستان
۲۰	۲-۳ بازرگانی در بنادر خلیج فارس در دوران هخامنشیان
۲۶	۲-۴ خلیج فارس در دوره اسکندر و جانشینانش
۳۰	۲-۵ خلیج فارس در دوره اشکانیان
فصل سوم: بررسی جغرافیای تاریخی بندرگاه های ایرانی خلیج فارس از آغاز دوره ساسانی تا پایان قرن چهارم هجری	
۳۷	۳ - ۱ سینیز
۴۰	۳ - ۲ مهربان
۴۲	۳ - ۳ توج
۴۳	۳ - ۴ ریشهر
۴۵	۳ - ۵ سیراف
۴۸	۳ - ۶ نابند
۴۸	۳ - ۷ بندر حصن بن عماره

۴۹	۳ - ۸نجیرم
۵۰	۳ - ۱۹بئله
۵۳	۳ - ۱۰بصره
۵۹	۳ - ۱۱گناوه
۶۱	۳ - ۱۲صفاره
۶۱	۳ - ۱۳سورو
۶۲	۳ - ۱۴بحرین
۶۳	۳ - ۱۵هزو
۶۳	۳ - ۱۶عبادان
۶۴	۳ - ۱۷صحار
۶۷	۳ - ۱۸جاسک
۶۹	۳ - ۱۹خارک
۷۰	۳ - ۲۰بندر هرمز کهنه

فصل چهارم: تحولات سیاسی و اقتصادی در بندر گاه های ایرانی خلیج فارس در دوره ساسانیان

۷۳	۴ - ۱ ساسانیان در خلیج فارس
۷۴	۴ - ۲ خلیج فارس در زمان اردشیر یکم
۷۷	۴ - ۳ خلیج فارس در زمان شاپور دوم
۸۲	۴ - ۴ خلیج فارس در زمان خسرو انوشیروان

فصل پنجم: بررسی اوضاع سیاسی و اقتصادی بندرگاه های ایرانی خلیج فارس از قرن اول تا پایان

قرن چهارم هجری

۸۶	۵ - ۱ بررسی اوضاع سیاسی حوزه شمالی خلیج فارس در دوران خلفای راشدین (۴۱-)
۸۸	۵ - ۱ - ۱ فتوحات مسلمانان در حوزه شمالی خلیج فارس
۹۰	۵ - ۱ - ۲ حملات اعراب به غرب ایران
۹۳	۵ - ۲ بررسی اوضاع سیاسی بندرگاه های ایرانی خلیج فارس در دوران خلفای بنی امیه (۱۳۲ - ۴۱ هجری)

۹۴	۳-۵ بررسی اوضاع سیاسی بندرگاه های ایرانی حوزه خلیج فارس در دوران خلفای عباسی (۶۵۶ - ۱۳۲ هجری)
۹۷	۳-۵ - اقیام بردگان زنگی
۱۰۰	۳-۵ - ۲ دولت صفاریان
۱۰۴	۳-۵ - ۴ قرامطه
۱۰۸	۴-۵ گسترش فعالیت های خوارج در سواحل شمالی خلیج فارس
۱۱۰	۵-۵ بررسی تحولات سیاسی و اقتصادی بندرگاه های ایرانی خلیج فارس از دوران آل بویه
۱۱۱	۵-۵ - ۱ دیالمه فارس
۱۱۵	۵-۵ - ۲ دیالمه عراق ، خوزستان و کرمان
۱۲۲	۵-۶ بررسی اوضاع اقتصادی بندرگاه های ایرانی خلیج فارس و جایگاه ایرانیان در تجارت دریایی خلیج فارس
۱۲۳	۵-۶ - ۱ توجه ایرانیان به دریانوردی در ایران باستان
۱۲۶	۵-۶ - ۲ ارتباط با چین
۱۳۴	۵-۶ - ۳ ارتباط با هند
۱۳۹	۵-۶ - ۴ تجارت دریایی با آفریقا
۱۴۲	۵-۶ - ۵ تجارت ایرانیان در جنوب خلیج فارس
۱۴۵	۵-۶ - ۶ کشتی رانی در ایران دوره اسلامی
۱۴۸	نتیجه گیری
۱۵۰	منابع و مأخذ
۱۶۲	پیوستها

فصل اول

کلیات

۱ - ۱ بیان مسئله

خلیج فارس به دلیل اهمیت استراتژیکی و موقعیت جغرافیایی خود، چهار راه شرق و غرب و عرصه رفت و آمد همه اقوام و ملل دنیای قدیم بوده است. براساس مکتوبات قدیمی که از مورخان، سیاحان و جغرافی دانان بر جای مانده، اینگونه استنباط می شود که خلیج فارس در طول تاریخ به واسطه موقعیت ارتباطی، سوق الجیشی و همچنین بهره مندی از جاذبه های طبیعی همواره نظر صاحبان قدرت را به خود جلب کرده است. همین امر باعث ایجاد سکونتگاههایی در طول سواحل این دریا شده که هر کدام به خاطر موقعیت خاص خود در طول تاریخ دچار تحولات سیاسی و اقتصادی مهمی شده اند. بخش های شمالی خلیج فارس که شامل سواحل ایرانی این خلیج است به علت کوهستانی بودن، ژرف تر از بخش های جنوبی آن است. به همین دلیل بندرهای مهم کشتی رانی چه در دوره های کهن و چه در قرون وسطی و چه در دوره های معاصر در بخش های شمالی ایجاد شده اند. بندر سیراف، بندر بوشهر، بندر لنگه و بسیاری دیگر که به مرور جای خود را به بندرهای جدید داده اند در شمار این بندرها هستند.

در عصر ساسانیان تحولات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در منطقه باعث علاقه مندی بیشتر شاهان ساسانی به فعالیت های تجاری ایران از طریق خلیج فارس شد. زیرا بخشی از تجارت ساسانیان با هند و چین از طریق دریا انجام می گرفت و بنادری همچون «سینیز»، «سیراف» و... محل تردد تجار ایرانی و بیگانه قرار گرفت. از آنجا که اقتصاد هر کشور، چهار چوب سیاسی آن کشور را تحت تأثیر خود قرار می دهد، این بنادر در دوره مذکور از جهت اقتصادی و سیاسی اهمیت زیادی پیدا کردند و حتی با سقوط این سلسله در قرون اولیه اسلامی، اهمیت خود را به عنوان مراکز اصلی تجارت دریایی حفظ کردند. در طول خلافت عباسیان، امویان و بعد از آن تشکیل سلسله های ایرانی مانند آل بویه، این بنادر نقش مهمی در عرصه تجارت و بازرگانی، حتی سیاسی و اجتماعی ایفا کردند. بنابراین به دلیل اهمیت تجاری و موقعیت سوق الجیشی همواره مورد توجه خاص این دولت ها و حاکمان آن ها بودند.

با توجه به این که بنادر خلیج فارس، طی قرون مختلف در اقتصاد و سیاست حاکمان وقت خود نقش مهمی ایفا کرده اند می طلبد در تحقیق جامعی تحولات سیاسی و اقتصادی که طی این قرون بر این بنادر گذشته را به صورت موضوع کاملی مورد بررسی قرار داد، بنابراین تلاش بر این است که ضمن بررسی شکل گیری و بهبود کمی و کیفی بنادر مهم از دوره ساسانیان تا پایان قرن چهارم هجری، نقش آن ها را در راستای رسیدن به اهداف کلان سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در این مقطع از تاریخ ایران مورد بررسی قرار دهیم.

۱ - ۲ سؤالات

سوال اصلی :

- چه تحولات سیاسی و اقتصادی در بندرگاه های ایرانی خلیج فارس در دوره ساسانی تا ۴ قرن اول اسلامی روی داده است؟

سوالات فرعی :

- موقعیت استراتژیک بنادر خلیج فارس تا چه اندازه در تحولات سیاسی و اقتصادی منطقه موثر بوده است؟
- روی کار آمدن ساسانیان و اقدامات سیاسی و اقتصادی آن ها چه تأثیری بر بنادر خلیج فارس داشته است؟
- تحولات سیاسی و اقتصادی در آغاز دوره اسلامی تا ۴ قرن اول اسلامی چه تأثیری بر بنادر ایرانی خلیج فارس داشته است؟

۱ - ۳ فرضیات

- تحولات سیاسی و اقتصادی مهمی در بندرگاه های ایرانی خلیج فارس در دوره ساسانی تا ۴ قرن اول اسلامی روی داده است.
- موقعیت استراتژیک بنادر خلیج فارس در تحولات سیاسی و اقتصادی منطقه و خود بنادر نقش مهمی ایفا کرده است.
- روی کار آمدن ساسانیان و اقدامات سیاسی و اقتصادی آن ها باعث ایجاد بنادر بیشتر در حوزه خلیج فارس و رونق بنادر آن شد.
- تحولات سیاسی و اقتصادی در دوران اسلامی تا ۴ قرن اول اسلامی تأثیرات مهمی بر بنادر ایرانی خلیج فارس داشته است..

۱ - ۴ پیشینه تحقیق

در رابطه با موضوع پایان نامه تاکنون پژوهشی مستقل و همه جانبه که به ابعاد مختلف سیاسی و اقتصادی بپردازد صورت نگرفته است. لذا این پژوهش می تواند تا حدی خلاء موجود را پر کند. البته در این راستا پاره ای از منابع همچون، «فارسنامه» ابن بلخی، «جغرافیای تاریخی دریای پارس» تألیف ایرج افشار و «جغرافیای تاریخی دریای پارس» تألیف عباس میریان، «خلیج فارس و جزایر ایرانی» تألیف حسین نوربخش، «خلیج فارس و ممالک همجوار» تألیف محمد باقر وثوقی و... به صورت پراکنده به این موضوع پرداخته اند. همچنین در سال های اخیر در قالب مقالات مختلف برخی از جوانب موضوع مورد بررسی قرار گرفته است. حتی قسمت هایی از موضوع به صورت جداگانه در پایان نامه ها مورد بررسی قرار گرفته است

۱ - ۵ روش تحقیق

در این رساله از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی استفاده شده است. به این صورت که منابع بعد از شناسایی دقیق، مورد مطالعه قرار گرفته و اطلاعات موجود در آن ها استخراج شده است. در این راستا به منابع متعددی رجوع شده و اطلاعات بعد از مقایسه با یکدیگر و با بهره گیری از درک و فهم نویسنده گردآوری شده اند. طبقه بندی اطلاعات فیش ها براساس سؤالات تحقیق خواهد بود. همه کوشش نویسنده بر آن بوده که از آوردن مطالب فاقد شواهد تاریخی خودداری کرده و تحلیل های ارائه شده نیز با واقعیت های تاریخی هم خوانی داشته باشد. تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز، بهره گیری از روش تاریخی و دو ویژگی (توصیفی، تحلیلی) مورد توجه بوده است. لذا با استفاده از شیوه کتابخانه ای و با کمک گرفتن از ابزار فیش برداری، اطلاعات مورد نیاز از منابع دست اول و دوم جمع آوری شده است.

۱ - ۶ معرفی گزیده ای از منابع

۱ - ۶ - ۱. منابع جغرافیایی

مسالك و الممالک تألیف ابن خردادبه پدرش فرماندار طبرستان بوده است. او خود از کارگزاران دستگاه عباسی و مأمور دیوان برید در ایران بوده است. تألیف این کتاب به زبان عربی بوده است. چون خود نویسنده مسئولیت برید منطقه جبال را بر عهده داشته است، اطلاعات زیادی راجع به تجارت و راههای تجاری دارد. یکی از مهم ترین نکات موجود در کتاب او این است که مسیر دریایی تا چین را در کتاب خود آورده است و از جمله معدود نویسندگانی است که به این راه دریایی تا چین اشاره کرده است. وی به دلیل نزدیکی به دربار خلافت به آرشیو خلافت عباسی دسترسی داشته است. از جمله مطالبی که در این کتاب به آن ها توجه شده است؛ پادشاهان زمین و القاب آنها، راهها، تقسیمات سرزمین ها، اقوام و نژادها، جزایر و اطلاعات تاریخی است. نویسنده آن با ذکر چگونگی هر منطقه، آگاهی های بسیاری از مالیات ها و خراج آن محل را ارائه می دهد. این کتاب به دلیل توجه به مسیرهای تجارت دریایی و توجه به اقتصاد نواحی جنوبی ایران از جمله اشاره به محصولات صادراتی شهرهای جنوبی و اشاره به بحث مالیات در این نواحی دارای اهمیت می باشد.

مسالك و الممالک: مؤلف این کتاب «ابوالسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی الاستخری» متوفای سال ۳۴۶ ه.ق. المسالك و الممالک به عربی تألیف شده است و در قرن پنجم هجری قمری به فارسی برگردانده شده است. همان گونه که از نام کتاب پیداست این اثر به شرح راهها و شهرها اختصاص دارد. اگر چه قبل از او «ابن خردادبه» نیز کتابی با همین عنوان تألیف نموده است، اما کتاب استخری به جهت پرداختن به این موضوع نسبت به کتاب ابن خردادبه برتری دارد. به این دلیل که مؤلف خود اهل سرزمین فارس بوده و آگاهی های نسبتاً مفصلی در مورد این سرزمین و دریای مجاور آن یعنی دریای پارس در نیمه اول قرن چهارم هجری ارائه کرده است به گونه ای که فصلی از این کتاب به دریای پارس اختصاص دارد و فصل های دیگری از کتاب در مورد خوزستان، فارس، کرمان نگاشته شده است. کتاب حاوی معلومات ارزشمندی از وضعیت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و جغرافیایی این مناطق است و مؤلف بنابر گفته بعضی محققین کتاب خود را از روی کتاب (صور الأقالیم ابو زید بلخی) که اصل آن در دسترس نیست اما وی به آن دسترسی داشته، نوشته است. با توجه به این که خود او نیز به مسافرت و سیاحت پرداخته، بعضی از مطالب کتاب نتیجه مشاهدات مؤلف است. کتاب المسالك و الممالک

با نثری ساده و روان ترجمه شده است. اطلاعات استخری درباره موضوع مورد تحقیق این رساله بسیار مفید و مؤثر می باشد. به دلیل اینکه بخش زیادی از موضوع تحقیق به بنادر فارس اختصاص می یابد.

أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم «تألیف شمس الدین ابو عبدالله احمد مقدسی» است. وی از دانشمندان نیمه دوم قرن چهارم هجری است که قریب به ده سال از عمر خود را به سیر و سفر در سرزمین های مختلف اسلامی سپری کرده است و مشاهدات خود را به صورت کتابی ارزشمند در سال ۳۷۵ ه.ق. تألیف نموده است. نام کتاب به حق زیننده آن است. بدان جهت که حاوی اطلاعات ذی قیمتی از مشاهدات یا مطالعات و شنیدنی های مستقیم مؤلف است. از نوشته های او چنین بر می آید که مؤلف بر حسب یک وظیفه دینی به تألیف کتاب اقدام نموده است. وی در نوشتن مطالب احتیاط و دقت بسیاری را به خرج داده است و حتی مواردی که برای مؤلف مشکوک بوده یا او به یقین نرسیده است بیان کرده است اما اظهار نظر قطعی نکرده است. مقدسی شرح مشاهدات خود را بسیار مفصل و دقیق نگاشته و از هیچ چیز فروگذار نکرده است و تصویر بسیار کاملی از اوضاع جهان اسلام در نیمه دوم قرن چهارم هجری به دست داده است. اطلاعات بسیار سودمندی در مورد مختصات شهرها، فاصله آنها از یکدیگر، درآمد، محصولات، تولیدات، دین و مذهب، زبان، لباس، وسعت، صادرات و واردات، نام شهرها و حتی علل زوال یا شکوفایی آن ها نوشته است. بخش های عراق، خوزستان، فارس، کرمان در احسن التقاسیم اطلاعات سودمندی در اختیار این پژوهش گذاشته است.

فارسنامه تألیف «ابن بلخی»؛ او از سال ۴۸۹ تا ۵۱۱ ه.ق. کتاب خود را که مختص فارس است تألیف نمود. فارسنامه علاوه بر تاریخ فارس دارای بخش عمده ای در مورد جغرافیای شهرها و به خصوص فاصله شیراز یعنی مرکز اقلیم فارس تا سواحل است و این تحولات تا دهه اول قرن ششم ه.ق. نگاشته شده است. کتاب علیرغم بعضی ابهامات در مورد محل دقیق شهرها اطلاعات نسبتاً خوبی در مورد "سیراف" بندر مهم سرزمین فارس و علل ویرانی آن در اختیار خواننده قرار می دهد. در مورد تحولات "ارجان" ولایت غربی فارس که به رونق یکی دیگر از بنادر فارس یعنی "مهربان" مؤثر بوده است نیز مطالب قابل توجهی دارد.

۱- ۶- ۲. منابع

تاریخ طبری تألیف محمد بن جریر طبری متوفی سال ۳۱۰ هجری است. در اوایل قرن چهارم هجری تألیف کتاب خود موسوم به «تاریخ الرسل و الملوک» مشهور به تاریخ طبری را به زبان عربی به پایان رساند. این کتاب اگر چه در چارچوب تاریخ نگاری تنها شیوه توصیف و ذکر

منابع را آورده و از این حیث خرده‌هایی بر آن می‌گیرند، اما توصیف اخبار از اشخاص گوناگون خود نیز از حسن‌های این کتاب در آن زمان است. زیرا پژوهشگر را قادر به بررسی گزارش‌های مختلف می‌کند. تاریخ طبری که نوعی تاریخ عمومی است، از لحاظ ایران باستان مطالب بسیاری در آن وجود دارد و اگر مباحث اسطوره‌ای آن را جدا کنیم در مورد ساسانیان به مانند دیگر کتب تاریخ‌نگاران اسلامی به دلیل داشتن منابع عهد ساسانی و آشنایی با احوال آنها بسیار مفید است چرا که گزارشات بسیاری از اوضاع و احوال شاهان ساسانی و دیگر بزرگان دارد. همچنین ما را در داده‌هایی از نظر جنبه‌های تجاری و سیاسی کمک می‌کند. با توجه به این که طبری چند قرن بعد از سقوط ساسانی می‌زیسته لذا اخبار‌های او در مورد جنبه‌های تجاری عهد ساسانی مهم به شماره می‌رود. این کتاب مأخذ عمده تمام کسانی واقع شده است که بعد از طبری به تألیف تاریخ اسلام پرداخته‌اند. این کتاب حاوی اطلاعات ارزشمندی راجع به جریان فتوحات نواحی شمالی خلیج فارس می‌باشد. همچنین از جمله مهم‌ترین منابعی است که در آن جریان حرکت زنگیان در این حوزه بیان کرده است همچنین از جمله منابع اولیه می‌باشد که در آن می‌توان به بررسی اوضاع سیاسی خلیج فارس در دوران مورد بحث پرداخت.

صورة الأرض تألیف «ابوالقاسم محمد بن حوقل بغدادی» از نویسندگان قرن چهارم ه.ق. و معاصر با استخری است. کتاب نتیجه مشاهدات خود مؤلف است که به سیر و سفر در سرزمین‌های متعدد پرداخته و مشاهدات خود را به شکل بسیار دقیقی همراه با نقشه ثبت کرده است. ترجمه کتاب از عربی به فارسی ساده و روان است. نوشته‌های او مانند استخری حاوی اطلاعات مختلفی در مورد اوضاع جغرافیایی، مختصات شهرها، محصولات کشاورزی، آداب و رسوم اجتماعی، مذهب و تجارت و بازرگانی است. اما علیرغم توضیحات دقیق و جامع ابن حوقل گاهی اوقات در ترسیم نقشه و تعیین محل دقیق رودخانه‌ها و یا شهرها و بالاخص در مورد نقشه خلیج فارس دچار اشتباهاتی شده است که به جهت امکانات موجود آن زمان قابل اغماض می‌باشد.

همچنین بعضی از نوشته‌های ابن حوقل عیناً همان نوشته‌های استخری است. به یقین او توانسته است از کتاب المسالک و الممالک استخری بهره‌گیرد، اما از آن اسمی به میان نیاورده است. مطلب بعد در مورد صورة الارض این که کاتب نسخه خطی که از فردی ناشناخته است در قرن ششم ه.ق. نتیجه مشاهدات خود را وارد کتاب صورة الارض نموده است به گونه‌ای که تاریخ قرن ششم ه.ق. را نیز ثبت کرده است.

الکامل تألیف «عزالدین بن اثیر» یکی از مهم‌ترین و ارزشمندترین کتب تاریخی اسلام و ایران است که از آغاز آفرینش تا سال ۶۲۸ ق / ۱۲۳۱ م را فرا می‌گیرد.

این کتاب از جمله کتب مهمی است که با تکیه بر آن می توان به تحقیق و بررسی درباره تاریخ فتح، از جمله فتح ایران و مناطق آن پرداخت. این کتاب در چند جلد ترجمه و چاپ شده و اکنون به راحتی در دسترس همگان می باشد. جلد چهارم این کتاب به فتح ایران و ایالت آن به صورت سال به سال پرداخته شده و از رویداد های سال پانزدهم هجری شروع می شود و به رویداد های سال سی و شش هجری نیز ختم می شود.

در ذکر رویداد های سال هفدهم هجری به جنگ ایرانیان و مسلمانان و فتح بسیاری از نقاط جنوبی کشور از جمله فتح خوزستان و کرمان اشاراتی رفته است.

در رویداد های سال بیست و سوم هجرت از گشودن "توج" و فتح کوره های فارس و فتح نهائی کرمان و سیستان و مکران سخن می گوید.

به هرحال این اثر تاریخی از مهم ترین کتب جامع تاریخی است که همیشه می تواند راهنمای خوانندگان خود برای آشنایی با بسیاری از رویدادهای تاریخی اسلام باشد.

۱ - ۶ - ۳. تألیفات معاصر

جغرافیای تاریخی سرزمین های شرقی مؤلف این کتاب «گی لسترنج» متولد ۱۸۵۴م. در انگلستان است. وی با مطالعه زبان عربی و فارسی را به خوبی آموخته وی زمان ناصرالدین شاه قاجار در ایران اقامتی گزیده و به تکمیل زبان فارسی و تاریخ و جغرافیای این دیار همت گماشت.

لسترنج قسمتی از کتاب «احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم» مقدسی را که راجع به فلسطین است، از عربی به فارسی ترجمه کرد، و نیز بسیاری دیگر از کتب تاریخی را به همین صورت ترجمه کرد. جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی که در رشته جغرافیای تاریخی ممالک اسلامی در نیم قرن پیش تألیف گردیده چکیده ای است از تحقیقات و تألیفات جغرافی نویسان قدیم مسلمان که خود به آن شهرها و دیار رفته و از نزدیک دیدن کرده اند.

مقصود مؤلف و اروپائیان دیگر از خلافت شرقی، خلافت خلفای راشدین و خلفای اموی و عباسی است که مرکز دستگاه آنها مشرق زمین یعنی عربستان و عراق و شام بود.^۱

این کتاب شامل فصل هایی در باب عراق، جزیره، فرات علیا، روم یا آسیای صغیر، روم، گیلان و ایالات شمال باختری، ایالت جبال، خوزستان، فارس، کرمان، کویر لوت و مکران،

^۱ برای اطلاعات بیشتر ر.ک. گای لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، مقدمه مترجم، ص ۱۹.

سیستان، قهستان، قومس و طبرستان و گرگان، خراسان، ماورالنهر، خوارزم، سغد، ایالت رود سیحون است و شامل توضیحاتی درباره شهرها و روستاهای هر کدام از این ایالت می شود.

خلیج فارس تألیف «سر آرنولد ویلسن»؛ مؤلف یک افسر انگلیسی است که در نیمه دوم قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم نمایندگی دولت متبوع خود (بریتانیا) را در خلیج فارس و بخصوص سواحل ایرانی آن بر عهده داشته است. این کتاب تقریباً تاریخ عمومی خلیج فارس از زمان های قدیم تا اوایل قرن بیستم میلادی است. مؤلف به منابع عربی و خارجی اعم از تاریخ یا سفرنامه ها دسترسی داشته است و از آنها استفاده کرده است. این کتاب اولین اثر کلاسیک معاصر در مورد تاریخ خلیج فارس است. مؤلف در این کتاب گاهی اوقات دیدگاه های خود را در نگارش تاریخ دخالت داده است و سعی در توجیه اعمال اروپاییان به ویژه دولت انگلستان داشته است. لذا در خلیج فارس دارای اهمیت فراوانی است. به خصوص در مورد جزیره "کیش" اطلاعات زیادی به خواننده می دهد.

آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس تألیف «احمد اقتداری»؛ این کتاب در پایان دهه چهل شمسی تألیف شده است. مؤلف با انجام تحقیقات میدانی بسیاری از مناطق را از نزدیک مشاهده نموده و به بررسی آن ها پرداخته است. ویژگی برجسته این کتاب آن است که نخستین اثر جامعی است که توسط مؤلفی ایرانی نوشته شده که با مناطق مختلف ایران به خوبی آشنایی داشته و زبان فارسی را به خوبی می دانسته است. ویژگی دیگر آن این است که کتاب زمانی تألیف شده است که موج توسعه شبکه راهها و مسکن و عمران در همان زمان ها به سواحل خلیج فارس رسیده بود، بنابراین شاهد آخرین بازمانده های آثار قدیم قبل از ویرانی و نابودی بوده است که برای پژوهش حاضر ارزشمند است.

تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، تألیف «محمد باقر وثوقی»؛ این کتاب شامل بررسی تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی منطقه ژئوپلیتیک خلیج فارس و کشورهای همجوار است. نویسنده در تألیف حاضر از منابع بومی و فارسی و عربی استفاده کرده و سیر تحولات خلیج فارس را بر اساس تقسیم بندی ادوار تاریخی ایران مطرح کرده است. مباحث کتاب که در هفده فصل تنظیم شده با تبیین موقعیت جغرافیایی طبیعی خلیج فارس آغاز می شود و با بررسی تاریخ تحولات خلیج فارس در ایران باستان طی پنج فصل ادامه می یابد. پس از آن مباحثی چون تجارت خلیج فارس در قرون نخستین اسلامی؛ تحولات اقتصادی و سیاسی خلیج فارس از فتح هرمز تا سقوط اصفهان؛ خلیج فارس در دوره های اول و دوم قاجاریه؛ خلیج فارس در دوره پهلوی اول آمده است. فصل پایانی مروری است کوتاه بر مهم ترین تحولات خلیج فارس پس از جنگ جهانی دوم تا انقلاب اسلامی. در انتهای کتاب، فهرست منابع فارسی و انگلیسی آمده است.

فصل دوم

تحولات سیاسی و اقتصادی در بندرگاه‌های
ایرانی خلیج فارس از کهن‌ترین دوران تا
فروپاشی اشکانیان

۲ - ۱ موقعیت جغرافیایی خلیج فارس

خلیج فارس دریایی بین شبه جزیره عربستان و ایران،^۱ با وسعتی حدود ۲۲۶ هزار کیلومتر مربع در جنوب کشور که دو طرف آن فلات های ایران و عربستان واقع شده به وسیله تنگه هرمز به دریای مکران (عمان) وصل می شود. $\frac{2}{3}$ کرانه های جنوبی ایران یعنی از دهانه اروند رود تا تنگه هرمز در مجاورت آن قرار دارد.

خلیج فارس بین ۲۴ تا ۳۰ درجه و ۳۰ دقیقه عرض شمالی و ۴۸ تا ۵۶ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ قرار دارد.^۲ فاصله عرض خلیج فارس بین ۱۸۵ تا ۳۳۳ کیلومتر (۱۰۰ الی ۱۸۰ گره دریایی) متغیر است.^۳ عمیق ترین نقطه آن در حدود ۱۵ کیلومتری تنب بزرگ قرار دارد که ۹۳ متر است.^۴ خط العقر ناودیس خلیج فارس نزدیک ساحل ایران است که پس از عبور از جزایر "تنب" و "فارو" در منطقه هرمز به سمت ساحل "شبه جزیره المسندم" کشیده می شود.^۵ اطراف ساحل خلیج فارس در تمام جهات عمق است و در تقسیم بندی دریاها در ردیف دریا های کم عمق قرار می گیرد. توده های مرجانی که در اعماق آب های خلیج فارس به فراوانی و بیشتر به موازات ساحل یافت می شوند، از عمق آب می کاهند.^۶

عمق آب در سواحل ایران بیشتر از دیگر کرانه هاست و از این رو احداث بندر و اسکله در بخش های شمالی به سهولت انجام می پذیرد و کم خطرتر از دیگر مناطق است. این ویژگی مهم باعث شده در طول هزاران سال گذشته بنادر شمالی خلیج فارس از رونق و آبادی بیشتر برخوردار باشند.^۷ از لحاظ زمین شناسی، هر چه از بین النهرین به طرف ایران پیشروی می کنیم، زمین ها جوان تر هستند. پژوهش های زمین شناسی نشان داده که خلیج فارس در دوره سوم زمین شناسی به وجود آمده و روزگاری برخی از جزایر آن آتشفشانی بوده است.^۸ وسعت آن در دوران باستان، یعنی مدت ها قبل از آنکه اقوام کلدانی و ایلامی در جلگه های حاصلخیز عراق

^۱ رجوع کنید به تصاویر در پیوست پایان نامه، تصویر شماره ۱.

^۲ وثوقی، محمد باقر، تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، تهران، سمت، ۱۳۸۴، ص ۸

^۳ حافظ نیا، محمد رضا، خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرمز، تهران، سمت، ۱۳۷۱، ص ۱۶.

^۴ جعفری، عباس، شناسنامه جغرافیایی طبیعی ایران، تهران، گیتا شناسی، ۱۳۶۳، ص ۵۸.

^۵ حافظ نیا، محمد رضا، همان، ص ۱۶.

^۶ تکمیل همایون، ناصر، خلیج فارس، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، پ ۱۳۸۰، ص ۱۱.

^۷ وثوقی، محمد باقر، همان، ص ۹.

^۸ تکمیل، همایون، ناصر، همان، ص ۱۱.

و خوزستان کنونی مستقر شوند و به تشکیل دولت و تأسیس تمدن موفق گردند، از حوالی بلاد شمال الجزیره یعنی از حدود شهرهای "سنجار" و "سامره" و "هیت" (در عراق) و از دامنه های غربی، کوه های بختیاری، دامنه های جنوبی پشتکوه یعنی حوالی "بهبهان" و "رامهرمز" و "دزفول" شروع می شده است و تمام جلگه های امروزی عراق عرب و خوزستان در زیر آب های آن پنهان بوده و رودخانه های کارون، آبدیز، کرخه، دجله و فرات بدون آنکه هیچ یک به دیگری بپیوندند، جداگانه به آن می ریخته اند.^۱

اهمیت خلیج فارس بیشتر به جهت ارتباط با اقیانوس هند است. اگر تنگه هرمز که وسیله ارتباط این دو قرار گرفته، وجود نداشت، خلیج فارس به صورت مردابی کم عمق در می آمد.^۲ در مورد شرایط آب و هوایی خلیج فارس نیز باید گفت که خلیج فارس در منطقه معتدل شمالی قرار دارد، اما شرایط آب و هوایی آن منطبق با نواحی بسیار گرم است و عملاً دارای دو فصل تابستان با هوای گرم به مدت ۹ ماه از سال و هوای نسبتاً معتدل در ماههای آذر، دی و بهمن است. آمارهای هواشناسی نشان می دهد که میانگین دمای سالیانه آن ۲۴ درجه در سواحل شمالی و ۲۸ درجه سانتیگراد در سواحل جنوبی است. اگر چه حداکثر دمای ثبت شده در خلیج فارس ۵۲/۶۷ درجه سانتیگراد گزارش شده است، میانگین خنک ترین ماههای خلیج فارس به ۱۵ درجه سانتی گراد می رسد. بارندگی در این منطقه به صورت پراکنده و در طول ایام کوتاهی در زمستان و بهار صورت می پذیرد. بارش در سواحل شمالی خلیج فارس به مراتب بیشتر از سواحل جنوبی است و بیشترین بارش در ساحل ایران از حد فاصل بوشهر تا بندر خرمشهر می باشد.^۳

۲ - ۲ بازرگانی در بنادر خلیج فارس در دوران باستان

با توجه به موقعیت خاص و مهمی که خلیج فارس دارد، از قدیمی ترین دوران تاریخی مورد توجه بشر قرار گرفته است. شاید بتوان گفت یکی از قدیمی ترین دریاهایی است که انسان متمدن شناخته است. مورخان و جغرافی نویسان رومی به طور اجمال در نوشته های خود بیان کرده اند که اقوام ساکن در سواحل ایران از همان زمان های قدیم آب های خلیج فارس را وسیله

^۱ اقبال آشتیانی، عباس، مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۴، ص ۱.

^۲ اقتداری، احمد، خلیج فارس، بیجا، شرکت سهامی کتاب های جیبی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین، ۱۳۴۵، ص ۷.

^۳ ر.ک. گنجی، محمد حسن، آب و هوای خلیج فارس، مجموعه مقالات نخستین سمینار خلیج فارس، ج ۱، ص ۳۷-۱۸.

ارتباطات نظامی و تجاری قرار داده بودند. برخی از مورخان عقیده دارند که خلیج فارس مبدأ پیدایش نوع بشر می باشد و ساکنان باستانی اش نخستین انسان هایی بودند که روش دریانوردی را آموخته، کشتی را اختراع کردند و با تسلط اراده خود بر امواج خروشان دریا، شرق و غرب را به یکدیگر پیوند زدند.^۱

نخستین نشانه های تاریخی که دلالت بر رونق و آبادانی بنادر و جزایر خلیج فارس دارد، مربوط به اشیای مکشوفه در منطقه "چغامیش" خوزستان می باشد. گویا ترین اثر مکشوفه در این منطقه، مهر استوانه ای است که نقش پادشاهی را نشان می دهد که از جنگ برمی گردد در حالی که در قایقی نشسته و عده ای اسیر دست بسته در جلوی پاهای او افتاده اند^۲ و احتمالاً این کشتی تجاری بوده است. باید اذعان کرد، چغامیش ۳۵۰۰ پیش از میلاد متروک شد و از عمر آن بیش از ۵۵۰۰ سال می گذرد. نشانه های دیگر مربوط به اواخر هزاره سوم پیش از میلاد است. این دوره مصادف با حضور سومری ها در بخش های جنوبی بین النهرین و در مجاورت خلیج فارس است. مدارک تاریخی این دوره از رونق تجارت بین نواحی مختلف خلیج فارس حکایت می کند. به عبارت دیگر خلیج فارس یکی از راههای دسترسی سومری ها و اکدی ها به دیگر نقاط به شمار می رفته است. آنان این آبراه را به نام «دریای سفلی» یا «دریای خورشید طالع» می نامیدند. به نظر می رسد که از آن به عنوان مسیر ارتباطی با هندوستان و دیگر مناطق همجوار استفاده می کرده اند. سواحل و بنادر خلیج فارس به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و سهولت دستیابی به آن، از قدیمی ترین ایام به عنوان ایستگاه های تجاری مورد توجه قرار داشته اند و کشتیرانی در آن به آسانی صورت می پذیرفته است. در هزاره سوم پیش از میلاد و در دوران حکومت دوم «آوان» در شوشتر حدود حکومت ایلام تا «لیان» (بوشهر کنونی) ادامه داشت. کتیبه های ایلامی (ایلام)، نخستین اطلاعات را از سرزمین لیان^۳ یا بوشهر کنونی و حدود آن ارائه می دهند.^۴ این امر نشان می دهد در حدود بوشهر، شهری بزرگ به نام لیان^۵، توسط ایلامیان بنا شده است و نشان می دهد حکومت آن ها بخش مهمی از سواحل خلیج فارس را در بر می گرفته است.^۶ بی تردید ایلامیان در این دوران سلطه ای قابل توجه بر این دریا و بنادر آن داشته اند.

^۱ راثین، اسماعیل، دریانوردی ایرانیان، تهران، چاپخانه زیبا، ج ۱، ص ۶۵.

^۲ رجوع شود به تصاویر در پیوست پایان نامه تصویر شماره ۲.

^۳ Liyan.

^۴ کامرون، جورج ایران در سینه دم تاریخ، ترجمه حسن انوشه، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲، ص ۲۴.

^۵ که گویا به معنای شهر طلوع آفتاب یا آفتاب درخشان است.

^۶ گیرشمن، رومن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲، ص ۳۹.

این برتری همیشگی نبود، چرا که با تسلط اکدی ها بر سومر و در زمان حکومت «سارگن ها»^۱ (در حدود ۲۳۰۰ ق.م)، پادشاه «آکد» توانست در یک لشکرکشی بخش های عمده ای از بنادر و سواحل خلیج فارس را به تصرف خود در آورد. شواهد تاریخی حکایت از تسلط کامل اکدی ها بر بخش های شمالی خلیج فارس دارد. سارگن مسیرهای کشتیرانی در این منطقه را زیر نظر خود داشته است.^۲ برتری اکدی ها هم طول نکشید. زیرا ایلامیان در زمان «شوتروک ناخونته اول»^۳ (۱۱۷۱ - ۱۲۷۰ ق.م) و «شیلهاک اینشوشیناک»^۴ (۱۱۶۵ - ۱۱۵۱ ق.م) از شمال میان رودان تا کرانه های خلیج فارس را زیر سلطه خود در آوردند.^۵ در همین زمان بود که لیان حکم پایگاه دریایی آنان را پیدا کرد.^۶ در مورد اهمیت لیان جورج کامرون در کتاب خود می آورد:

«شیلهاک اینشوشیناک دارای امپراتوری نیرومندی بود. وی بر بوشهر لیان در خلیج

فارس نیز فرمانروایی داشت، زیرا در آنجا پرستشگاهی که هوبان - نومنا^۷ برای کیریریشا^۸

ساخته بود او نیز پرستشگاه مشترک هوبان و کیریریشا را باز سازی کرد.»^۹

به نظر می رسد که قرار گرفتن یکی از مهم ترین معابد ایلامی در این منطقه از خلیج فارس، می تواند نشان از رونق و رواج تجارت دریایی در این دوران از تاریخ باشد. همچنین مهر های بدست آمده در شهر کیش^{۱۰} و در نزدیکی بغداد امروزی با مهرهای به دست آمده در هندوستان مشابه هستند.^{۱۱} علاوه بر این، بعضی از مهرهای استوانه ای و تکه سنگ هایی که روی آن ها به روش گود حکاکی شده، از هند به این سرزمین آمده است. بر عکس، در دره های سند مهر استوانه ای و لوازم آرایشی ایلامیان مورد تقلید قرار گرفته است.^{۱۲} از مطالب گفته شده چنین بر می آید قدر مسلم در این دوران تجارت دریایی بین خلیج فارس و هند بر قرار بوده است. هم زمان با ایلامیان، بابلی ها هم از این دریا استفاده می کردند. از آنجایی که بابلی ها به خلیج فارس نزدیک تر بوده اند، از راه این دریا با هندوستان ارتباط داشته اند.^{۱۳} گفته شده است که سلاطین

^۱ Sargon

^۲ وثوقی، محمد باقر، همان، صص ۲۳ - ۲۲.

^۳ Shutruk Nakhunte 1

^۴ Shilhk Inshushushinak

^۵ گیرشمن، رومن، همان، ص ۵۷.

^۶ آمیه، پیر، تاریخ عیلام، شیرین بیاتی، انتشارات تهران، ۱۳۴۹، ص ۲۹.

^۷ Huban - numna

^۸ Kiririsha

^۹ کامرون، جورج، همان، ص ۹۲.

^{۱۰} Kisch از شهرهای مهم اکد به شمار می رفت. (پیرنیا، حسن، تاریخ ایران از آغاز تا انقراض ساسانیان، تهران، خیام، ۱۳۶۴، ص ۲۴)

^{۱۱} ویلسن، آرنولد، خلیج فارس، محمد سعیدی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶، صص ۳۵ - ۳۴.

^{۱۲} آمیه، پیر، همان، ص ۱۲.

^{۱۳} ویلسن، آرنولد، همان، ص ۳۴.

بابلی توجه خاصی به حمل و نقل در خلیج فارس داشته اند. اما از نظر الوار در مضیقه بوده اند، احتمالاً با دست یافتن به الوارهای مناسب در هند به تدریج موانع دریانوردی را از سر راه برداشتند.^۱ مطالعات باستان شناسان که در کتیبه های اقوام ایلام، کلد، آشوره بابل به عمل آمده و آثاری که در جزیره بحرین و خرابه های "ریشهر" در نزدیکی بندر بوشهر و عمارت سنگی جزیره هنگام وجود دارد نشان می دهند که خلیج فارس و سواحل و جزایر آن وضع درخور توجهی در نظر گذشتگان، به خصوص شهریاران و سرداران بزرگ داشته است. به طوری که میدان رقابت پهناوری در بازرگانی و دریا نوردی آن دوران را تشکیل می داده است.^۲ بدون تردید، ساحل نشینان دریای پارس از دیر باز، در دریا نوردی و سیر و سفر در دریای چین و هند نام آور بوده اند.

برای ساکنین کرانه های این دریا، چه آن ها که بر ساحل شمال آن، از کرانه های شرقی دجله تا دشت های مکران و بلوچستان به نام پارسی و ایرانی معروف بوده اند و به «زنگی» و «یمنی» شهرت داشته اند، دریا منبع نعمت و برکت، راه تجارت و ثروت و وسیله آمد و شد، دفاع و لشکرکشی بوده است.^۳

رقابت بنادر و جزایر خلیج فارس و دریای مدیترانه که از هزاره سوم پیش از میلاد آغاز شده بود با قدرت گرفتن مادها و پارس ها در قرن هفتم پیش از میلاد وارد دور جدیدی شد. با پیروزی مادها بر آشوری ها و ضمیمه شدن لودییه و بابل و ایالت های غربی آسیای صغیر و نیز فتح سرزمین های مجاور دریای مدیترانه به حکومت هخامنشیان، دوره ای جدید از تبادلات اقتصادی و تجاری آغاز شد که بنادر و جزایر خلیج فارس در آن سهم عمده ای داشتند. گسترش مرزهای ایران که از دوره مادها آغاز شده بود و توسعه آن به طرف دریای مدیترانه، توجه پادشاهان ایران را به دریانوردی و امور تجارت بیش از پیش افزایش داد.^۴ گرفتاری های پادشاهان ماد در ولایت شمالی و نبردهایی که در آن طرف خاک ماد صورت می گرفت، موجب شد که پادشاهان ماد کمتر به فکر حضور فعال و مستمر در دریای پارس باشند. از این روی توجه آنان بیشتر به سمت دریای مدیترانه بود تا دریای پارس. همین امر موجب گردید تا حضور پررنگی در دریای پارس نداشته باشند. با توجه به اینکه منابع تاریخی نیز اشاره ای به حضور فعال دولت ماد در دریای پارس نداشته اند، نگارنده به همین مطالب مختصر در مورد دولت ماد بسنده می کند.

^۱ ویلسون، آرنولد، همان، ص ۴۶.

^۲ نشأت، صادق، تاریخ سیاسی خلیج فارس، تهران، شرکت نسبی کانون کتاب، ۱۳۴۴، ص ۱۳ - ۱۲.

^۳ رائین، اسماعیل، همان، ص ۹۹.

^۴ وثوقی، محمد باقر، همان، ص ۳۲.

۲ - ۳ بازرگانی در بنادر خلیج فارس در دوران هخامنشیان

عصر هخامنشیان، دوران سیادت دریایی ایرانیان بر خلیج فارس است.^۱ با تأسیس امپراتوری هخامنشی توسط کورش بزرگ (کوروش اول) در سال ۵۵۰ ق.م و سپس در دوران حکومت کمبوجیه و داریوش اول زوایای تاریک تاریخ خلیج فارس روشن تر می گردد. هخامنشیان همه نواحی آسیای غربی و مصر را به یک امپراتوری پایدار و متحد تبدیل کردند.^۲ با ظهور این سلسله، مرزهای ایران در ضلع جنوبی خلیج فارس و دریای عمان مستحکم شد و کرانه های خلیج فارس در شمال و جنوب تنگه هرمز به بخشی از ساتراپی چهاردهم دولت هخامنشی تبدیل شد.^۳ پروفیسور هادی حسن معتقد است که :

هخامنشیان به دریا کشیده نشدند، بلکه به سوی آن رانده شدند زیرا پارسیان که از راه خشکی به فارس کوچانیده شده بودند، مردمی کشاورز یا چوپان بودند و با امور دریایی آشنایی نداشتند اما هنگامی که امپراتوری خشکی ایران تا به سواحل آسیایی صغیر گسترش یافت و با قدرت یونان و مصر مواجه گردید، دیگر نمی توانست کسب قدرت دریایی را به تأخیر اندازد.^۴

در مورد این اظهار نظر باید گفت بدون تردید ایرانیان به خصوص پارس ها مدت ها قبل از روی کار آمدن شاهنشاهی هخامنشی خلیج فارس را می شناختند. آشنایی ایرانیان با دریانوردی و سکونت آن ها در خلیج فارس باعث گردید که به اهمیت تجارت دریایی پی ببرند و از زمان کورش اقداماتی در جهت تسهیل بازرگانی انجام گرفت. «هرودوت» نیز تصریح می کند که در نواحی اطراف خلیج فارس، مراکز مهم تجارتي وجود داشته و هخامنشیان به این امر توجه خاصی داشته اند.^۵ به عنوان مثال در زمان کورش، بندر آباد و پر رونق لیان در نزدیکی بوشهر کنونی، که یکی از باراندازهای مهم ایلامی بود، در این دوره نیز مورد استفاده قرار گرفته است. آرامگاه های دوره اول هخامنشی در ناحیه پس کرانه ای شاهدی دیگر بر این ادعاست. در "پاسارگاد" پایتخت

^۱ رجوع شود به تصاویر در پیوست پایان نامه تصویر شماره ۳.

^۲ سیوری، راجرز، خلیج فارس از دوران باستان تا اواخر قرن هجدهم میلادی، حسن زنگنه، قم، مرکز بوشهر شناسی با همکاری انتشارات همسایه، ۱۳۷۷، ص ۱۳.

^۳ پیرنیا، حسن، ایران باستان، دنیای کتاب، ج ۲، ۱۳۷۰، ص ۱۴۷۴.

^۴ هادی حسن، حسن، سرگذشت کشتیرانی ایرانیان، امید اقتداری، تهران، شرکت به نشر، ۱۳۷۱، ص ۵۰.

^۵ هرودت، تواریخ، وحید مازندرانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۸، صص ۲۲۶ - ۲۲۴.